

Národy bez ideologií? [1993]

Nesdílím přesvědčení, že žijeme v době, kdy ideologie definitivně umírají. Změním proto poněkud téma svého příspěvku a zeptám se:¹ mohly by národy existovat i bez jakékoli ideologie? A jak? Abychom tento problém mohli řešit, musíme nejprve vyjasnit, co si představujeme na jedné straně pod slovem „národ“, a co pod slovem „ideologie“ na straně druhé.

S výjimkou počátečních dob, kdy národ znamenal prostě „místní obyvatelstvo“, máme k dispozici dva zásadně odlišné významy slova „národ“. Podle prvního, původně „západního“ významu, je národ masou lidí, jimž vládne nějaký vladař nebo nějaká vláda a kteří jsou začleněni do jedné říše, jednoho státu. V dávných dobách římského impéria ten, kdo se narodil v římské rodině, se stal Římanem svým narozením (třeba jako apoštol Pavel). Bohatí si však mohli privilegium římského občanství pro sebe i pro členy své rodiny koupit. Řekové, Židé či Germáni se takto stali Římany. Podobnou situaci vidíme v současných Spojených státech. Nejen angličtí přistěhovalci, ale také Němci, Irové, Italové atd. zde mohou nabýt stejné národnosti, totiž americké. Být Američanem pro ně znamená mnohem víc, než být obyvatelem nebo občanem státu Virginia nebo Louisiana, nebo být německého, irského či anglického původu. V tomto smyslu se setkáváme právě tak s politickým *pojetím* národa, jako se samotným *fenomémem* politického národa.

Jistě znáte hru Friedricha Schillera „Wilém Tell“, která dramatickou formou líčí vznik švýcarského národa. Ve hře slyšíme prohlášení: „chceme být jediným národem bratří“ („Wir wollen sein ein einig Volk von Brüdern“). Švýcarsko je ovšem zvláštní případ, protože vzniklo vědomě jako „Eidgenossenschaft“ a bylo založeno na myšlence, na společném projektu, přijatém svobodnými jednotlivci a malými skupinami lidí, kteří mluvili různými jazyky a byli rozdílného původu. Většina hlavních západních národů/států byla založena shora a s použitím síly, i když všechny inspirovala stejná myšlenka jednoty lidu rozličných kmenů. Herder, který je spoluodpovědný za rozšíření kmenové a organické myšlenky národa (někdy také nazývané „kulturní“), kritizoval západní typ národů/států pro jejich nepřirozený původ a také proto, že byly založeny na násilí.

Existuje však i jiný způsob chápání národa, totiž nacionalistický. O nacionalismu můžeme hovořit přibližně od druhé poloviny osmnáctého století, i když jeho kořeny jsou mnohem starší a doba jeho inkubace mnohem delší. Určité potíže vyplývají z existence hluboce rozdílných forem nacionalismu i rozdílných způsobů jejich interpretace a hodnocení v nejrůznějších souvislostech a z rozmanitých aspektů. Svůj problém však můžeme zjednodušit, omezíme-li se jen na některé z aspektů a vyloučíme-li ty, které nás nezajímají. Nebudeme tedy na příklad hovořit o podrobnostech vzniku ani o historii moderní myšlenky národa, i když je velmi zajímavé, proč se nacionalismus za určitých podmínek spojuje s osvobozeneckým hnutím a s liberálními typy politické orientace, a jindy zase s extrémně konzervativními, až i reakčními tendencemi. Nacionalismus bývá orientován levicově i pravicově, může být výslovně demokratický, ale může také potlačovat menšiny a bojovat proti „těm druhým“, zvláště proti „cizincům“, jako proti nepřátelům. Zdá se rovněž, že by bylo lze pokládat národ za přirozeně daný super-organismus nebo za „kolektivní osobu“ (Johannet, „personnalité collective“), jejíž chování závisí na různých situacích, nutnostech, na historickém vývoji, tradicích a tradičních formách jednání a reagování, právě tak jako na pocitech a reflexích tak zvané „národní identity“. Také by bylo možno jej chápat hegelovsky jako duchovní princip nebo, jak on sám o tom mluví, jako „objektivního ducha“ (objektiver Geist; něco podobného najdeme však i u Renana, Treitschkeho a jiných). I když také zde existují hluboké rozdíly, vyvolané odlišnými způsoby sociálního a politického vývoje v rozdílných podmínkách, zůstává původním základem nacionalistických teorií jistý naturalistický přístup k národu. „Natio“ znamenalo původně „narození“, a národnost je tedy cosi daného každému člověku již ve chvíli jeho zrození. V tomto smyslu získává každý svou národnost narozením, tedy FYSEI. Žádný vědec sice tuto hypotézu - či spíše tento ideologický konstrukt - otevřeně neakceptuje, ten však navzdory tomu dále přetrvává - byť nelegitimně - jako „obecný názor“ i v moderních společnostech.

Sociální psychologie nám umožňuje porozumět tendenci jednotlivců - mužů i žen - vytvářet menší či větší skupiny, kmeny a sdružení kmenů. Není to jen na základě racionálního pochopení materiálních a sociálních potřeb, nýbrž téměř „instinktivně“. To znamená: s nutným pozadím opatrnosti, podezřavosti či dokonce nenávisti vůči ostatním, zejména pak vůči „těm druhým“. To však nevysvětluje, proč by kterékoliv z tak značně velikých společenství, jakými jsou „národy“ (v dnešním nacionalistickém smyslu), mělo představovat

¹ Původně předneseno v Barceloně na symposiu o nacionalismech, které se konalo 26.-27. listopadu 1991.

integrovaný celek menších skupin a ne pouze jejich navzájem se ovlivňující seskupení. Neexistuje žádná kontinuita mezi rodinou, malou skupinou rodin, kmenů a koexistujících a spolupracujících skupin kmenů na jedné straně a tak zvaných „národů“, nezaložených na politických základech, na straně druhé. Takový „národ“ je pouze předpokládán a „pociťován“, není ničím, co by bylo skutečně nebo dokonce „od přírody“ dáno, ale je primárně hypostatickou, mytickou či ideologickou konstrukcí. Žádný národ nevznikl přirozeně, tj. „od přírody“, žádný národ není založen na primárních citech, veškeré pocity tak zvané národní identity jsou pouze emocionální reakcí na tyto ideologické konstrukce, společnosti (uvnitř dalekosáhle rozmanité) vlastně ideologicky vnucené. Je to něco, co nazýváme „abstraktními pocity“. Skutečně bychom mohli souhlasit s myšlenkou Huxleye a Haddona (1940), že národ je „společenství, které sjednocuje společný omyl, pokud jde o jeho původ, a společná averze vůči sousedům“. Přitom však dobře víme, že národy a národnosti skutečně existují a že velmi silně ovlivňují současnou a pravděpodobně budou ještě dlouho ovlivňovat i budoucí historii světa.

I když velmi dobře známe a uznáváme historický původ národů a jsme silně skeptičtí k úvahám o různých „národních charakterech“, národy a národní cítění jsou něčím reálným, jsou „danou skutečností“. Nechtě už jsou národy založeny na omylech a abstraktních pocitech; nechtě je jejich historie jakkoliv nesprávně uchovávána v paměti a nesprávně interpretována, nechtě je založena na omylech, předsudcích nebo i podvodech: národy přesto existují. Musíme proto uvažovat pouze o tom, jak vylepšit jejich skutečnost, nikoliv je přehlížet anebo dokonce popírat jejich právo na existenci. A musíme udělat i něco navíc: musíme se snažit pochopit, proč se vlastně lidé se svým národem ztotožňují, a nabídnout jim jiný, přijatelný způsob, jak v dané situaci reagovat. Zbývá pouze jedna velká otázka: je opravdu možné zlepšit nejen dané podmínky, ale sám národ? Existují kritéria, podle nichž by bylo možno hodnotit způsob, jakým se národ „vyvíjí“? Jsou tato kritéria něčím, co platí pro všechny národy společně a co by tedy měly i společně respektovat? Někteří autoři pochybují o tom, zda lze ideu národa a národnosti chápat a interpretovat jako pozitivní přínos a složku budoucího rozvoje občanské společnosti a lidstva jako celku. Příliš mnoho katastrof tohoto století bylo a je úzce spojeno s nacionálními a nacionalistickými spory a antagonismy. Existuje v blízké budoucnosti našeho světa vůbec nějaká možnost napravit úlohu národů a nacionalismů?

A nyní, jak rozumím, co to jsou ideologie? Ideologické myšlení a mluvení odpovídá určitým zájmům, není však zcela pravdivé v tom, o čem přímo uvažuje a hovoří. Je třeba rozlišovat dva druhy vědomých intencí: první jsou zaměřeny na věci, na předmětné skutečnosti, a potom ty druhé, mnohem starší, jež se soustřeďují na situace, činnosti a události. Tyto poslední představují dnes pozůstatky (relikty) starých mýtů, tj. zbytky starého mytického myšlení a chování (přesněji: myšlení a chování v mezích světa MYTHU). Po vynálezu pojmů a prosazení pojmového myšlení, dále rozvíjeného starými řeckými filozofy, se ukázalo, že mýtus není schopen svými vlastními prostředky přiměřeně reagovat na pojmové argumenty. Jedinou možností bylo omezené přijetí LOGU, ovšem při zachování nadvlády MYTHU. V helénismu pak najdeme řadu myto-logií a filozofických mýtů, které sice užívají pojmů a teorie, ale užívají jich nepřesně. Zdá se mi pravděpodobné, že filozofické myšlení této doby by bylo nejspíš přestalo existovat. Nové mýty však znamenaly velké nebezpečí nejen pro filozofii a filozofy, ale i pro křesťany, kteří nejprve hleděli na každou filozofii s podezřením, velmi brzy však poznali, že jedinou účinnou metodou obrany a odporu je přijmout nejlépe jim vyhovující filozofii a uchránit se tak před filozofickými mýty, zejména před gnózí. Platón byl víceméně „pokřtěn“ a stal se prvním „křesťanským“ filozofem ještě před narozením Krista. Později došlo k něčemu podobnému s Aristotelem. Filozofie tak byla zachráněna pro budoucí časy. A bylo to právě přežití filozofie, které po nástupu moderního myšlení umožnilo vznik ideologií. Ideologie měly ovšem i své starší kořeny. Křesťanská kacířská hnutí často rozvíjela myšlení podobné moderním ideologiím. Existují však důvody, proč hovořit o ideologiích teprve po zhroucení starých feudálních společností, po omezení přísného církevního ovládnutí lidského myšlení a jeho projevu.

Ideologické myšlení je tedy založeno na „falešném vědomí“, ale v poněkud jiném smyslu, než jak je tomu u Marxe či Feuerbacha. Ideologie je, nebo lépe musí být, adekvátní některým masovým zájmům, nemusí však být adekvátní předmětům, o nichž přímo a prostě vypovídá. Může být proto oprávněně kritizována, aniž by to však oslabilo její důležitost pro ty, kdo ji vyznávají nebo kdo v ni věří. Skutečný význam ideologie nespočívá totiž v její teoretické správnosti, ale v plnění jisté ideologické úlohy. Kterákoli kritická teorie je sice schopna odhalit v ideologii různé chyby a omyly, ale jen teoreticky, zatímco přesvědčit o nich ideologicky myslící masy je pro ni nemožné. Jejich důvody pro přijetí takové ideologie jsou naprosto odlišné od důvodů

teoretických. Předmětné intence nemají pro ideologii prvořadý význam, zatímco teorie a teoretické myšlení zase vůbec neberou v úvahu intence nepředmětné. Z ideologického hlediska vyvolává každá teorie pouze druhořadý zájem, protože nemá co dělat s reálnými situacemi a se skutečnými sociálními a politickými událostmi, nýbrž pouze s logickými konstrukcemi. Ideologie - právě tak jako staré mýty - odpovídají základním lidským potřebám. Pokud nikoliv, prostě upadají a zanikají. Lidské potřeby nejsou nikdy čistě subjektivní (ani když jsou spjaty s iluzemi), ale jsou skutečné. Ideologie však těmto potřebám odpovídají ne proto, že by o nich mluvily, ale navzdory tomu (či dokonce právě proto), že mluví o docela odlišných věcech, a často tak, že to není dost správné, ba že to někdy je z teoretického hlediska zcela falešné.

Přijmeme-li tyto dvě koncepce, totiž co to je „nacionalistická idea národa“ a co to jsou „moderní ideologie“, pochopíme dvě velmi důležité věci. Za prvé to, že nacionalistické ideologie nemusí být pravdivé, aby získaly vliv, a že pouze vědecká kritika tento vliv rozhodně nemůže ohrozit. Za druhé, i když „národy“ v nacionalistickém smyslu jsou pouhými ideologickými konstrukty či hypostazemi, skutečnost, že masy lidí se se svými národy ztotožňují, dělá z těchto hypostatických národů společenské a dějinné skutečnosti. A tu se můžeme tázat: proč se lidé s tak hypostatickými konstrukty ztotožňují? Můžeme jen znovu opakovat, že je to pozůstatek starých časů, založený na mytické orientaci archaického člověka na tak zvané archetypy. To je však pouhý teoretický, pojmový komentář. Problém je v tom, že masy lidí nejsou, nebo spíše ještě nejsou, zaujaty teoretickým myšlením. Proto je třeba k nim hledat politicky a sociálně účinný přístup a napomoci jim překonat vztahy k nacionálním ideologiím, jež sdílejí. Pochopitelně toho nelze docílit popřením významu nebo dokonce skutečnosti národů, ale jen tehdy, nabídneme-li jim přitažlivější, ale zároveň přijatelnější přístup k této zvláštní skutečnosti. - Sám ovšem nemám žádné definitivní řešení. Mohu však uvést dva body, doložené příklady, z nichž jeden je vzat z historie prorocké tradice starověkého Izraele, druhý z české historie posledních dvou staletí.

Nejdůležitějším přínosem starého Izraele byl vynález takzvaných anti-archetypů. Mytické archetypy měly být napodobovány, ba víc: člověk se s nimi musel přímo ztotožnit. Ztotožnění s anti-archetypem však není dobře možné. Pokusíte-li se o to, jste vždy znovu vraceni zpět k sobě. Chcete-li napodobit Abrahama (ve skutečnosti ještě Abrama), tj. chcete-li „vyjít ze země své a z příbuznosti své, i z domu otce svého“ a odebrat se do vám neznámé země, pak nemůžete dělat přesně to, co on, protože Kanaan, který byl pro Abrahama neznámou zemí, není už neznámý pro vás. Chcete-li udělat totéž, pak musíte jít do jiné země, kterou ještě neznáte. Máme-li tento vynález aplikovat na náš problém, pak se musíme obrátit ne nazpět, k již existujícímu (a existovavšímu) národu, ale kupředu, orientovat se na národ, který se teprve bude dotvářet a rozvíjet; ne tedy k národu již danému, ale k tomu, který teprve má být a jaký má být. Naše loajalita by se měla zaměřit na přicházející budoucnost a ne na již danou, hotovou minulost.

Druhý příklad ukazuje konkrétnější řešení tohoto problému na situaci české politické scény posledních dvou desetiletí 19. století. Český národ předtím téměř přestal existovat, lidé už zapomínali na svůj jazyk, jen venkovský lid ještě mluvil velmi omezenou, primitivní češtinou. Koncem 18. století začínala však již národní renesance; uskutečnili ji intelektuálové jako Dobrovský, který tehdy vydal první novou českou gramatiku - samozřejmě v němčině -, nebo jako Jungmann se svým slovníkem, objasňujícím české výrazy také německy. Koncem 19. století si někteří lidé začali klást otázku, stojí-li to vůbec za to vést zápas za uchování samostatného českého národa s jeho zvláštním jazykem. Jeden autor, podepsaný „H.G.“, publikoval roku 1886 ve čtrnáctideníku „Čas“ článek, ve kterém se ptal: nebylo by kulturně výhodnější připojit se místo toho k vyspělejšímu, mocnému a civilizovanému národu? Masaryk, jeden z hlavních inspirátorů a přispěvatelů tohoto časopisu, byl podezříván z autorství článku a on i jeho spolupracovníci byli proto považováni za „národní nihilisty“. Ve skutečnosti však byl autorem toho článku, nazvaného „Naše dvě otázky“, H.G.Schauer. Masaryk sám byl daleko větším realistou. Akceptoval novou situaci, kdy stále více lidí bylo schopno nejen česky mluvit, ale i číst a psát a kdy se z romantických myšlenek německého filosofa Herdera zrodila nová nacionalistická ideologie českého národa. Nikdy však neakceptoval nacionalismus jako takový. Pro něho tu byl jiný problém, totiž zda politický, kulturní a duchovní život národa je správně zaměřen, zda je dost dobrý, aby byl přijatelný i pro každý jiný národ na světě. Vyslovil také heslo: česká otázka je otázka světová (tj. musí mít význam a hodnotu pro celý svět), nebo to není žádná otázka.

Nebudeme-li si všimnout ideologických konstrukcí a budeme-li brát vážně pouze skutečnosti, musíme uznat nejenom velmi rozdílné tradice v rámci jednoho národa, ale také fakt společně sdíleného jazyka. V prvních dnech a týdnech po politických změnách v naší zemi zvali stávkující studenti různé lidi, aby k nim v jejich

školách a fakultách promluvili. Při jedné takové příležitosti mne jeden student překvapil otázkou, co si myslím o smysluplnosti naší národní existence. Nechtěl jsem podpořit žádnou formu nacionalismu, a tak jsem odpověděl záměrně zdrženlivě: smysl existence českého národa spočívá v tom, že tak umožní, aby čeština zůstala živým jazykem a aby tak alespoň někteří filosofové mohli myslet v češtině a z češtiny. (Hovořil jsem ke studentům filosofie.) Mezi jazyky existují totiž rozdíly. Některé jsou velmi vhodné pro filosofické myšlení, jiné mají neutrální a ještě jiné dokonce negativní vliv na jeho způsob a kvalitu. Jsem tedy rozhodně proti jakémukoliv nacionalistickému pojetí národů, ale zároveň jsem přesvědčen, že se o jednotlivé jazyky musí pečovat, že by jazyky měly být chráněny a kultivovány nebo alespoň konzervovány i pro budoucnost, která bude pravděpodobně spočívat ve smíšené nejrůznějších lidí, „národů“ a ras. Dal bych pochopitelně přednost politickému chápání „národa“, ale dosažení tohoto cíle si zřejmě vyžádá ještě mnoho času. Zbývá tedy jen zdůraznit pluralitu kulturních a duchovních tradic každého jednotlivého národa. Nikde neexistuje pouze jedna národní tradice. Jazyky mají pro lidstvo po mém soudu prvořadou důležitost. Všechny ostatní rozdíly jsou buď jen historického charakteru a nemají nic společného s „přirozenými“ vlastnostmi velkých lidských společenství, anebo jsou čistě individuální (tj. na odpovědnosti spočívající).

Nepřijímám ideu národních států (tj. nacionálních a nacionalistických států) v žádné formě. Jsou pouze dvě možnosti: 1. definovat národ v původně západním smyslu a a tak jej chápat jako stát, který dává stejné možnosti všem svým členům, tj. občanům, nebo 2. nechat národ, aby se dělil a zase splétal z různých kulturních, duchovních, náboženských, filosofických a jiných tradic, spojených pouze společným jazykem. Zdá se, že národy jako ideologické konstrukty nemají v příštím tisíciletí žádnou budoucnost. Nikoli ovšem proto, že by ideologie zanikly, ale protože úroveň všech druhů myšlení bude - musí být! - vyšší. Ideologie musí být demaskovány; to je však možné jen mezi lidmi, kteří jsou schopni být kritičtí a kteří skutečně nemají žádný zájem projevovat v některých směrech nekritičnost.

Obávám se, že je to spíše evropská než globální vize. Jako Středoevropan bych však nerad radil Eskymákům, co dělat v tropických vedrech. Děkuji vám za váš zájem a trpělivost.